

Stefan Michael NEWERKLA

Vídeň

Josef Dobrovský jako kritik vídeňských obrozeneckých příruček češtiny

Vláda Marie Terezie (1740–1780) stejně tak jako i období vlády jejích nástupců Josefa II. (1765–1790), Leopolda II. (1790–1792) a Františka II. (1792–1835, jako rakouský císař František I.) probíhaly ve znamení státněpolitického centralismu a s tím spojených pokusů o zavedení německého jazyka v oblasti správních, soudních, vojenských a školských institucí. Většinu obyvatel rakouské monarchie však tvořili příslušníci slovanských a jiných národů, z nichž velká část neuměla německy. V armádě se to dokonce odráželo ve snížené bojové schopnosti jednotek, poněvadž nemalá část vojáků nerozuměla pověľům, které byly vydávány jen v němčině. Vláda si tyto nedostatky brzy uvědomila. Zahájení výuky českého jazyka musíme tady v první řadě vidět jako racionální ústupek, jenž vycházel z pochopení, že němčinu nelze jako státní jazyk zavést na celém území monarchie ze dne na den.

Podrobná analýza počátků vyučování českému jazyku ve Vídni doložila, že Vídeň a Vídeňské Nové Město byly ve druhé polovině 18. století středem institucionalizované péče o český jazyk, a to již zhruba půl století před Prahou a ostatními městy na území Čech a Moravy. Výuka češtiny byla doložena v neméně než pěti zařízeních ve Vídni a Vídeňském Novém Městě, jež započala svoji činnost ještě před zahájením výuky českého jazyka a české literatury na univerzitě v Praze (1793). Její rozbor ale také potvrzuje významnou roli vídeňských slavistů v rámci národního obrození a charakterizuje jejich často podceňovaný přínos k české jazykové reformě na sklonku 18. století,

který vyšel z Vídně rovněž proto, neboť nazde žijící Slované obzvlášť intenzivně působila německá obroda jazyka.

Každá jazyková výuka si vyžaduje také náležité materiály a učebnice, a tak není divu, že od padesátých let 18. století vznikly ve Vídni a jejím okolí různé příručky určené pro výuku češtiny na nově vzniklých institucích. Není nezajímavé, jaký postoj zaujal k těmto učebnicím vídeňské proveniencie a tehdejší učitelům češtiny na území dnešního Rakouska vůbec zakladatel vědecké slavistiky Josef Dobrovský. V tomto příspěvku se soustředíme na z jazykového hlediska nejzajímavější díla Jana Václava Pohla (1720–1790), Václava Michala Wiedemanna (1732–1774) a Maximilána Václava Šimka (1748–1798), které dodnes český literární a jazykovědný dějepis do značné míry bagatelizuje.

Jedním z prvních bohemistů, jenž se v 18. století pokusil ideu obnovení češtiny realizovat, byl královéhradecký rodák Jan Václav Pohl, který má také díky Dobrovskému dodnes v české gramatikografii špatnou pověst. Abychom napjatému vztahu mezi Pohlem a Dobrovským porozuměli lépe, musíme si uvědomit, že Pohl byl už více než pět let učitelem češtiny na Tereziánu, tzn. na přední akademii pro šlechtu z celé monarchie, když se Josef Dobrovský 17. srpna 1753 v uherských Ďarmotech teprve narodil. Pohl se sice ani v jazykovém nadání a ani ve vzdělanosti nikdy nevyrovnal Dobrovskému, ale jako o více než třicet let starší „v c.k. urozenínské věstní řeči české nejvyšší zřízený učitel“ si ve své roli učitele a předveřníka arcivévody a pozdějšího císaře Josefa II. připadal jako nejvyšší státní expert pro oblast češtiny.

Své názory týkající se češtiny uveřejnil mj. v mluvnici *Grammatica linguae bohemicae...* (1756), jež se v opakovaných vydáních pod různými názvy (1764, 1773, 1776, 1783) stala na několik let určujícím dílem pro výuku češtiny na akademiích ve Vídni a Vídeňském Novém Městě. Podle jeho mínění bylo nutno uskutečnit především pravopisnou reformu a puristicky eliminovat germanismy a latinismy z české slovní zásoby. Svůj záměr se ale bohužel rozhodl provést spíše svévolně, protože narazil na obecný odpor, obzvláště později u Dobrovského,

který svou nejostřejší kritiku Pohlovy tvorby uveřejnil ve svém německy psaném *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren*:

Je docela možné, že ve Vídni se nenašel nikdo, kdo by pana Pohla v jeho jazykových znalostech, jak nepatrné i ve skutečnosti byli, předčil. To v něm vzbudilo sebe-důvěru, a tak se rozhodl rozmnožit počet špatných českých gramatik o další novou. [...] Neřekl v ní vůbec nic, co by Rosa už r. 1672 dosti rozvláčně nebyl napsal. [...] Celá jeho práce byl úzkostlivý, nejasný německý překlad latinské Rosovy mluvnice. Avšak za málo let mu narostl hřebínek [...]. Tak se dařilo každému důstojníkovi, jenž se ke své největší mrzutosti musel dozvědět, že v Čechách ony pojmy, které se tak pracně naučil z Pohlovy gramatiky, nikdo nezná a ani jim nerozumí. Jeho rozhořčení se ale ještě zvětšilo, když pochopil, že se s tak velkou pilí marně věnoval naučení se českému jazyku, ale za odměnu sklízel často jen hlasitý smích těch, s kterými mluvil a jimž měl poroučet (Dobrovský 1787, s. 136–140).

Po přečtení těchto řádků se už nikdo nediví, že i Pohlovu smrt Dobrovský komentoval ve svých různých dopisech jen bezcitně:

Toho starého gramatikáře Pohla ranila mrtvice. že Pohl zemřel, není žádná ztráta pro českou literaturu. Starý Čechu, dej mu věčný pokoj!

Autorita Dobrovského a jeho kritika Pohlova díla vedly nakonec k tomu, že se více než 150 let nikdo diferencovaně nezabýval Pohlovou gramatikou a jeho pravopisem, i když tento gramatik svými myšlenkami ovlivnil pozdější pokusy vídeňských a následně i pražských filologů o jazykovou reformu. Nesporným kladem Pohlem navržené pravopisné směrnice však bylo např. psaní *ou* jako [ou] místo [au], což byla úprava, k jejíž kodifikaci došlo až o sto let později. Naopak z dnešního hlediska diskutabilní je náhrada [ú] za [ů] stejně jako podle výslovnosti rozlišné psaní *ňekterý* [ňekteri:] oproti *věc* [vjec]. A co se týče Pohlova slovníku: neobjektivně bychom mu křivdili, jestliže budeme bez komentáře citovat jeho dnes často groteskně znějící slova. Bezesporu tvořil Pohl nesčetná slova zčásti zbytečně, zčásti proti duchu českého jazyka (např. *soukrevčan* ‘pobratim’, *vejhovnosta* ‘osoba často chodící na toaletu’, *vejměcín* ‘invalida’, *záchodoklizír* ‘uklízeč toalet’, *zračka/zřelka/zřelice* ‘brýle’, *žadnoch/žádnín* ‘žádný’ atd.). Mnohá jiná neprávem zasměšňovaná slova však nevytvořil sám, nýbrž je

čerpal ze starších pramenů anebo z nářečí (srov. *cucka* ‘dýmka’, *pěchour* ‘pěšák’, *traven* ‘květen’ aj.).

Podobně jako Pohl, byl i jeho současník ve Vídeňském Novém Městě, plzeňský rodák Václav Michal Wiedemann, zastáncem puristických zásad v oblasti lexikografie. Jeho jazykové a didaktické znalosti byly však mnohem lepší než Pohlovy. 1768 uveřejnil svůj dnes téměř zapomenutý slovník *Deutsch-böhmisches Wörterbuch zum Gebrauche des kais. königl. Cadeten-Corps zu Neustadt*, jenž byl téhož roku pod jiným názvem vydán i pro veřejnost. Wiedemannův abecedně řazený slovník, který obsahuje přibližně 13 000 německých lemat a více než 15 000 českých ekvivalentů, zaujme také dnešního čtenáře svou užitečností a srozumitelností.

Ve svých puristických snahách si Wiedemann počínal s mnohem větší senzibilitou než Pohl. Cizí slova nahrazoval jen v tom případě, kdy čeština vystačí s autochtonními slovy: např. překládá sloveso *wünschen* českými ekvivalenty *žádati* a *příti* (dnes *přáti*). Jako české ekvivalenty pro *Wunsch*, *Begehr* uvádí vedle slova *žádost* i *vinš*. Staré, v české slovní zásobě už dlouho integrované výpůjčky většinou ponechává bez komentáře, např. *žert*, *šprým*, *špižírna* aj. Wiedemannův purismus se tedy v podstatě omezuje na to, že upouští od uvádění těch cizích slov, která se mu nezdají nutná, anebo ona slova uvádí v řadě českých synonym jako poslední, např. *obročnice*, *sejпка*, *obilnice*, *špejchar*. Opravdu nově vytvořená slova se u Wiedemanna až na výjimky nevyskytují. U slov, která Dobrovský Wiedemannovi vytkl jako příklady pro domnělé novotaření, se jedná buď o výrazy starší (např. *písatelna* ‘kancelář’; vyskytuje se už u Rosy) anebo o slova, která převzal z Pohlova slovníku, neboť tento slovník byl součástí Pohlovy gramatiky předepsané na vojenské akademii.

Jen málokterý slovník svědčí tak výstižně o kontinuitě češtiny v 18. století. Wiedemannova příručka se klene jako most mezi češtinou barokního období a národního obrození. Svým směřováním k uchování jazyka předznamenal nadto ještě další vývoj, na jehož konci stálo mj. konstituování nové, specificky české vojenské terminologie. Bohužel tento slovník upadl v zapomnění, ačkoli jej i Dobrovský

výslovně pochválil. Sice byl v celku méně úplnější než Vusínův slovník, ale v mnohých heslech správnější.

Nejvíce J. Dobrovského kritických ohlasů a komentářů se váže k osobě a dílu piaristy Maximiliána Václava Šimka, rodáka ze štyrského Nejdova (*Neudau*), který však byl nesporně českého původu. Pokud se dnes jeho jméno v bohemistických publikacích vůbec vyskytuje, bývá většinou zmíněno negativně spolu s Pohlem jako příklad tvorby puristických neologismů, které dokládaly údajný úpadek českého jazyka v tehdejší době; Šimkovo jméno bývá též citováno ve spojitosti s prvním učitelem češtiny na vídeňské univerzitě Josefem Valentinem Zlobickým (1743–1810), kde Šimek figuruje jako plagiátor jeho písemných podkladů univerzitních přednášek.

Šimkovu dnešní relativní neznámost způsobili z velké části právě jeho současníci Dobrovský a Zlobický, které popudil svým chováním, jak dokazuje Dobrovského a Zlobického rozsáhlá korespondence. Ještě jedno desetiletí po Šimkově smrti se Dobrovský v dopise řediteli c.k. dvorní knihovny Bartoloměji (Jerneji) Kopitarovi (1780–1844) nemohl zdržet poznámky, že Šimek byl „ubohý hříšník a packal“. Ale nejvíce Šimkovi zřejmě uškodil Zlobický, jehož počáteční přátelství se posléze změnilo v zahořklé opovržení. Nechceme se však v rámci tohoto článku blíže zabývat Šimkovým aspoň částečným plagiátem *Handbuch für einen Lehrer der böhmischen Literatur*, za který ho Dobrovský (1787) ostře kritizoval ve svém *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren* slovy:

Tímto způsobem pan Šimek jen uškodil sám sobě [...] a touto příručkou se vydal v hanbu, že to už nikdy nemůže napravit. Neboť převážná část této příručky je ohavným plagiátem [...]. V jednom exempláři jsem poznamenal opsané stránky, a tento je uschován zde ve veřejné knihovně na věčnou hanbu plagiátora. Ani správně číst nedokázal, co opsal [...] (Dobrovský 1787, s. 180–182).

Věnujeme se spíše čítance s názvem *Krátký vejťah všeobecné historie přirozených věcí, mimo přílepků některých pamětí hodných příběhů ke všeužitečné potřebě českého jazyka v C. k. tereziánské vojenské akademii v Novém Městě navržený...* se slovníkem *Poznamenání některých českých slov* jako přívazkem, která vyšla roku 1778 ve

Vídni. Šimek tímto dílem spojil jazykovou výuku se zcela novou tematikou a současně vytvořil nejstarší česky psaný přírodopis tak obšírného rozsahu. Celkem přitom citoval z 35 tištěných spisů.

Dobrovský ve svém *Böhmische Litteratur auf das Jahr 1779* a *Böhmische und Mährische Litteratur auf das Jahr 1780* Šimkovu knihu nepříznivě hodnotil nejen kvůli Pohlovu pravopisu (který ale Šimek ne zcela dobrovolně musel užívat, protože Pohlova mluvnice byla – jak již bylo zmíněno – na vojenské akademii ve Vídeňském Novém Městě předepsaná), nýbrž zejména také kvůli mnoha novým slovům, která v ní našel (viz zvláště Dobrovského soubor odsouzených slov; Dobrovský 1780, s. 93–111). Je třeba si uvědomit, že Dobrovskému šlo především o zdokonalování jazyka; popularizaci přírodních věd v české řeči nějaký větší význam v rámci národně kulturního obrození nepřisuzoval. Čtenář Dobrovského kritiky, který Šimkův přírodopis nečetl by mohl mít dojem, že je pln patvarů a špatně utvořených slov. To ale není pravda. Většina názvů byla použita správně a objektivita si vyžaduje prozkoumat také všechny sporné názvy, které Dobrovský Šimkovi vytkl – nešlo-li náhodou o výrazy zastaralé, lidové nebo dialektické, popř. zda nebyly používány i jeho současníky. Při analýze Šimkovy čítanky jsme také zjistili, že byl sice purista, ale zdaleka neeliminoval všechny výpůjčky z němčiny (zůstalo tam např. slovo *pušpan* ‘zimostráz’ aj.).

Svémi novotvary též nezhřešil proti duchu českého jazyka v té míře, jako třeba Pohl. Šimkovým tvarům často ani nelze upřít určitý půvab (např. *štítlice* ‘želva’) a několik jím utvořených slov se navzdory Dobrovského kritice dokonce ujalo (např. *lučavka*). Dobrovský také opovrhoval slovy, která se dnešním tvarům značně podobají, např. *bratrovražďení* ‘bratrovražda’ (‘to je německočesky’, Dobrovský doporučil místo toho spojení *vražda nad bratrem*), *cestliti* ‘cestovati’ (‘to nikdo neříká; v Čechách by tomu nikdo nerozuměl’, Dobrovský se uspokojil se slovem *putovati*), *lidomilý* ‘lidomilný’ (‘to je německočesky’, Dobrovský místo toho doporučil slova *vládný, přívětivý*) aj.

V žádném případě ale není naším úmyslem zlehčovat význam Dobrovského jako kritika obrozeneckých příruček češtiny vídeňské

provenience. Vážným rozbořem těchto děl a tím, že poukázal na nesprávné vývojové tendence, totiž více než kdo jiný přispěl k uvědomělé vědecké obrodě češtiny. Navzdory tomu, že jeho kritiky byly v převážné míře oprávněné, chtěli jsme svým příspěvkem poukázat na skutečnost, že Dobrovského autorita byla mnohdy jednostranně zacílená; její nekritické přijetí pak vedlo ke zkreslení nezanedbatelné etapy ve vývoji české gramatikografie. V každém případě se dnes vyplatí sáhnout po zapomenutých originálech. Neboť i Dobrovský se někdy dopouštěl chyb a mnohé návrhy, které pocházely z Vídně, nebyly tak zavrženíhodné, jak se mu zpočátku zdálo.

Literatura

- Č e n s k ý F., 1876, *K dějinám řeči a literatury české v XVIII. století*, „Osvěta“ 6, s. 81–98, 251–267.
- D o b r o v s k ý J., 1779, *Böhmische Litteratur auf das Jahr 1779*, Prag: Mangold.
- D o b r o v s k ý J., 1780, *Böhmische und mährische Litteratur auf das Jahr 1780*, Prag: Mangold.
- D o b r o v s k ý J., 1787, *Literarisches Magazin von Böhmen und Mähren*, Praha: von Schönfeld.
- J a g i é V., 1885, *Письма Добровскаго и Копитара в повременном порядке*, Санкт-Петербург.
- J a g i é V., 1897, *Новыя письма Добровскаго, Копитара и других югозападных славян*, Санкт-Петербург.
- K u d ě l k a M., Š i m e č e k Z., V e č e r k a R., 1995, *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století*, Praha: HÚ AV ČR.
- M e n ě í k F., 1888, *Český jazyk v Dolních Rakousích*, [in:] F. Menčík, J. Vojna (vyd.), *Památník vydaný roku 1888 o jubilejní slavnosti ochotnického spolku »Pokroku« ve Vídni*, Vídeň: Hugo Hoffmann, s. 14–18.
- M e n ě í k F., 1919/1921, *Письма к Георгию Рыбаю и Петру Черрону от различных лиц*, С. Петербург.
- N e w e r k l a St. M. 1999a, *Johann Wenzel Pohl – Sprachpurismus zwischen Spätbarock und tschechischer Erneuerung*, [in:] G. Zand, J. Holý (vyd.), *Tschechisches Barock. České baroko*, Frankfurt: Peter Lang, s. 49–67.
- N e w e r k l a St. M. 1999b, *Počátky institucionalizované výuky češtiny v rakouské monarchii v druhé polovině 18. století*, [in:] V. Petrbock, R. Lunga, J. Tydlitát (vyd.), *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století*, Boskovice: Albert, s. 122–149.

- Newerkla St. M. 2000, *Tschechischunterricht in Wien und Wiener Neustadt bis 1775*, „Wiener Slavistisches Jahrbuch“ 46, s. 73–84.
- Newerkla St. M. 2001, *Toulka příspěvků vídeňských učitelů češtiny k národnímu obrození*, „Listy filologické“ 124, č. 1–2, s. 107–113.
- Newerkla St. M. 2002, *Maximilián Václav Šimek (1748–1798) – nejstarší česky psaný přírodopis, všeslovanská mluvnice, Hanáci, náboženství Rusů, česká literatura, bosenská historie a mj. i rakousko-rusko-turecký vojenský atlas*, „Listy filologické“ 125, č. 1–2, s. 52–83.
- Newerkla St. M. 2003, *Der österreichische Beitrag zu den Anfängen und Grundlagen der tschechischen Militärterminologie*, [in:] J. Ernst (vyd.), *250 Jahre Fremdsprachenausbildung im österreichischen Militär am Beispiel des Tschechischen*, Wien: LVAK, s. 60–84.
- Patera A. (vyd.), 1908, *Korespondence Josefa Dobrovského. Díl III. Vzájemné listy Josefa Dobrovského a Josefa Valentina Zlobického z let 1781–1807*, Praha: České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- Petrbok V., 2003, *Der literarische Beitrag von Tschechischlehrern und tschechischen Absolventen der Theresianischen Militärakademie*, [in:] J. Ernst (vyd.), *250 Jahre Fremdsprachenausbildung im österreichischen Militär am Beispiel des Tschechischen*, Wien: LVAK, s. 45–59.
- Petrbok V., Newerkla St. M., 2002, *Dobrovský Revisited*, „Österreichische Osthefte“ 44, č. 3–4, s. 683–692.
- Rössel R., 1895, *Čeština na vojenské akademii v Novém Městě za Vídní*, [in:] J. Karásek (vyd.), *Sborník Čechů Dolnorakouských*, Vídeň: Národopisný obor dolnorakouský, s. 68–78.
- Schamschula W., 1973, *Die Anfänge der tschechischen Erneuerung und das deutsche Geistesleben (1740–1800)*, München: Willhelm Fink.
- Večerka R., 1996, *Die Anfänge der slavischen Sprachwissenschaft in den böhmischen Ländern*, Regensburg: S. Roderer.
- Vintr J., 2000, *Die Gründung der Bohemistik an der Universität Wien im Jahr 1775 und ihre Stellung bis ins XXI. Jahrhundert*, „Wiener Slavistisches Jahrbuch“ 46, s. 13–32.
- Vintr J., Pleskalová J. (vyd.), 2004, *Vídeňský podíl na počátcích českého národního obrození – J. V. Zlobický (1743–1810) a současníci: život, dílo korespondence*, Praha: Academia (v tisku).
- Volf J., 1934, *Václav Videmann, učitel českého jazyka na vojenské akademii ve Vídeňském Novém Městě (1732–1774)*, „Plzeňsko“ 16, č. 5, s. 81–86.
- Volf J., Páta J. (vyd.), 1937, *Dopisy Dobrovského s B. A. Veršauserem a V. Krčmou z rodinných dopisů*, Praha: Melantrich.